

Emeviler Devrinde Sosyal İçerikli Eleştirel Şiir

Poetry in Umayyad Period

Ömer Ünal

Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü

omerunal1@hotmail.com

Özet

Bu makalemizde, eleştirel şiirin genel bir tanımını yapıp, İslam tarihinin hemen her döneminde idarecilerin, şairler tarafından zaman zaman uyarıldıklarını veya eleştirildiklerini; özellikle de Emevi halifelerinin tümünün bu gibi şikayetlere maruz kaldıklarını belirttik. Ayrıca bu tür şiirin ana temasının şahıslara yönelik hiciv, kabile anlayışı veya mezhep farklılıklarından doğan taassupların işlenmesinden ziyade, hiçbir grubun veya siyasi görüşün temsilcisi olmayan bağımsız şairlerin, bürokrasinin her kademesindeki idarecilerde gördükleri haksızlık, zulüm, işkence, yolsuzluk ve usulsüzlükleri büyük bir özveriyle şiirlerinde dile getirdiklerini ve toplumu bu yönde uyardıklarını vurgulamaya çalıştık.

Abstract

In this article we tried to make a general definition of critical poetry and to state that administrators of all periods of the history of Islam were from time to time criticized and warned by poets, among them were especially Umayyad caliphs who were subjected to such criticisms. We also emphasized that the main theme of this kind of poetry was, satirical telling of the bigotries caused by the differences between the tribal or sectarian views, the articulation of injustices, oppressions, torments, irregularities and improprieties of administrators of all levels by independent poets of no group or political view and that the society was warned by them in this respect.

Eleştirel şiir, siyasî şiirin bünyesinde gelişen bir akım olarak kabul edilmektedir. Böylesi bir şiir, amaç bakımından toplumda yaygın olan her hangi bir grup veya siyasî görüşü temsil etmemektedir. Tersine toplumun iktisadî ve idarî açıdan aksayan yönlerinin işlendiği, dönemin idarecilerinin eleştirildiği ve onların uygulamalarındaki haksızlık, zulüm, işkence ve baskıların yerine göre kinaye, yahut mecazla veya açıkça dile getirildiği, bir şiir olarak addedilmektedir.

Siyasî şiir ile eleştirel şiir arasındaki fark kısaca şöyle ifade edilebilir: Siyasî şiir, her hangi bir grup veya akıma mensup olan şâirin, desteklediği ideolojiyi savunmak üzere inşâd ettiği şiirdir. Eleştirel şiirde hakim olan

tema taassuptan, şahsa yönelik hicivden, kabilecilik anlayışından, grup veya mezhep farklılıklarından doğan görüş ve düşüncelerin yansıtılmasından ziyade, toplumu idare eden üst düzey yöneticilerin uygulamalarındaki baskı, şiddet, haksızlık ve zâlimce davranışlarının dile getirilmesidir. Bu tür şiir inşâ eden şâirler, genellikle idarî mekanizmalarda müşahede ettikleri baskıları büyük bir özveriyle, şiirlerinde dile getirmişlerdir¹.

İslâm tarihini incelediğimizde bu gibi eleştirilerin Sadrulislâm dönemine kadar uzandığını, özellikle üçüncü Halife Hz. Osman (ölm. 35/657) devrinin son yıllarında toplumun büyük kesiminde şikayet ve eleştirilerin baş gösterdiğini görürüz. Hz. Peygamber dönemini takip eden Halife Hz. Ebû Bekir (ölm. 13/634) ve Hz. Ömer (ölm. 23/644) devirlerinde huzur, güven, eşitlik ve hakça paylaşım ilkeleri oldukça yaygın iken Hz. Osman döneminin son yıllarına doğru toplumun belirli kesimlerinin, özellikle üst düzey yöneticilerinin refah seviyesinde yükselme görülürken halkın diğer kesimlerinde huzursuzluk ve tedirginlik belirmeye başlamış; diğer bir ifadeyle hakça paylaşım dengesi bozulmuş, toplumda muhalif sesler yükselmeye başlamıştı. Tabii olarak bu gibi olumsuzluklardan en çok etkilenenlerin başında, genellikle her türlü siyasî akımlardan uzak bağımsız şâirler gelmektedir. Pek çok şâir, toplumda meydana gelen huzursuzluk ve iç barışın bozulmasına yol açan nedenler konusunda, şiirlerinde asıl sorumluları hedef göstermek suretiyle halkı uyarmaya ve bilinçlendirmeye çaba harcamışlardır. Hz. Osman döneminin son yıllarına doğru idarî ve malî yapının bozulduğunu, özellikle toplumun tümünü ilgilendiren gelir dağılımındaki dengesizlik yüzünden halifenin acı ve tehdit içerikli bir eleştiriye maruz kaldığını, şâir 'Abdurrahmân b.Hısl (İbn Hambel) el-Cumahi'nin (ölm. 36/657) aşağıdaki şiirinde açıkça görmekteyiz.

ما خلق الله شئنا سدى	و احلف بالله رب العباد
لكي نبتلي بك أو نبتلي	و لكن خلقت لنا فينة
لما سئنا المصطفى خلافا	دعوت الطريد فادتيته
خلافا لمنة من قد مضى	و وثيت قرباك أمر العباد
من القىء أعطيت من دنا	و مالا أتاك به إلا شعري
متار الطريق عليه الهدى	فإن الأميين قد بيتنا
و لا قسمنا درهما في هوى	فما أخذنا درهما غيلة

-Kulların Rabbi olan Allah'a yemin ederim ki O, hiçbir şeyi gereksiz yaratmamıştır.

-(Bulduğun bu makamda) sen bizimle, biz de seninle denemek üzere, sen bizim için bir imtihan vesilesi olarak yaratıldın.

-Mustafa'nın (Hz. Peygamber'in) sünnetinin tersine, kovulmuş(Mervân b.Hakem) birini davet edip kendine yaklaştırdın.

-Senden öncekilerin prensiplerine ters düşme pahasına da olsa, halkın işlerine kendi yakınlarını atadın.

-el-Eş'arî'in sana getirdiği ganimetleri, kendi yakınlarına taksim ettin

-Halbuki halkın güvenini kazanmış o iki şahsiyet (Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer), hakikat yolunun ipuçlarını bize açıklamışlardı.

-Çünkü Onlar, haksız yere ne bir dirhem aldılar, ne de arzularına göre bir taksimde bulundular²(Mütekârib).

İktisadî düzenin insan hayatı üzerinde büyük etkisi vardır. Çünkü bu sistem, toplum yaşamının temel ögesidir. Sadrulislâm da iktisadî hayat denilince akla ilk gelen eşitlik, adalet, ve hakça paylaşım iken bu kavram Emeviler döneminde yerini kısmen burjuvazi sınıfına, imtiyazlı yaşam tarzına, gelirden dengesiz dağılıma bırakmıştır. Irkçılık hareketleri kabilecilik taassubu, özellikle de yabancı unsurlara karşı güdülen ayrımcılık hareketleri ekonomik düzeni bozduğu gibi, ülkede huzursuzluk da zamanla toplumu içten içe sarmıştı. İşte bu durumdan etkilenmiş olan şâirler, gerekli tepkiyi göstermeden geri durmamışlardır. Şâirler tarafından yapılan bu tür eleştiriler, her kademedeki idarecilere yönelik olduğu gibi, dönemin halifeleri de bu tenkitlerden nasiplerini almışlardır. Nitekim şâir 'Ukbe b. Hubeyre (ölm. 50/670), yaşadığı ortamdan bunalmış olmalı ki Halife Muâviye'ye (ölm. 60/680) sunduğu mektubunda, ülkede malî ve idarî yapının bozulduğunu, halkın bunalıma girdiğini aşağıdaki şiirinde acı ve ağır bir üslupla ifade etmiştir.

فقسنا بالجبال ولا الحديد	معاوية إتنا بقر فأمجد
يزيد أميرها وأبو يزيد	فهبها أممة ذهبنا ضياعا
فهل من قناهم أو حصر يد	أكلتم أرضنا فجزرتموها
وليس لنا ولا لك من خلود	أنطمع في الخلود إذا هلكنا
وتأمير الأراذل والعبيد	ذروا حقون الخلافة واسنوا تقيموا

-Muâviye! Biz de insanız, iyi davran; biz, ne dağız ne de demir.

-Düşünki! Ebû Yezîd (Muâviye) ve Yezîd'in idare ettiği bir toplum yok olup gitti.

-Topraklarımızı gasp edip ne varsa talan ettiniz;acaba ayakta kalan ve toprağınızdan mahsul alan kaldı mı?

-Şayet biz helak olursak, sen ebedi kalacağını mi sanıyorsun? (ne yazık ki) ne sen ne de biz ebediyiz.

-Hilafete karşı ihanetinizi, alçakları ve köleleri atamayı bırakınızda, dosdoğru olunuz³(Vâfir).

'Abdumelik b. Mervân (ölm. 86/705) döneminde vali el-Haccâc (ölm. 95/714), hem baskıcı ve halka kan kusturan zâlimce bir idare tarzını benimsemiş, hem de planladığı pek çok şeyi, fırsatını buldukça sonucuna bakmaksızın gerçekleştirmekten asla vazgeçmemiştir. Bu bağlamda el-Haccâc, Hicâz bölgesinde halifelğini ilan etmiş olan 'Abdullah b. ez-Zubeyr'in (ölm. 73/697) yayılma politikasını engelleyip onu ortadan kaldırmak için Halife Mervân'a mektup yazıp ondan yetki ister. Gerekli izni aldıktan sonra, hac mevsiminde ordusuyla birlikte kutsal topraklara vardığında Beytullah'a nâzır Ebû Kubeys dağına mancınığını kurar. Kâbe'yi savunmakta olan 'Abdullah b. ez-Zubeyr'i oradan çıkarmak için, o kutsal mabedi mancınıkla dövmeye başlar. Bizzat el-el-Haccâc'ın kendi ordusunda bulunan 'Abdullah b. el-Muğîre (ölm. 81/700) adında bir şâir, bu çirkin ve adice saldırıya karşı tahammül edemeyip haykırırcasına aşağıdaki dizeleri dile getirir.

و لم أر جيشنا غرنا غرنا بأخجاننا زقن الوليد غرس	و لم أر جيشنا غرنا غرنا بالحج مثلنا دلقتنا لبيت الله نرمي سؤرة
--	--

-Bu kutsal topraklarda ne bizim gibi aldanmış, ne de bizim kadar tepkisiz bir ordu gördüm.

-Allah'ın evine sinsice girip, düğünde câriyelerin raks ettiği gibi, onun örtülerini taşıyorduk⁴ (Tavîl).

et-Tırrimmâh'ın (ölm. 125/743) naklettiğine göre Halife Muâviye, ülkenin ekonomik açıdan dar boğaza girdiğini öne sürerek Mısır valisi olan 'Amr b. el-Âs'dan (ölm. 43/664), halktan ekstra vergi almasını istemişti. Bu haksız ve zamansız teklif karşısında son derece sinirlenen 'Amr b. el-Âs, halifeye gönderdiği cevabî yazıda, ona açıkça tehdit içerikli ifadeler kullanmıştır. Bazı beyitleri aşağıdaki gibidir:

فما ورثتني مصر أمي ولا أبي وقد دارت الحرب الغوان على قطيب	معاوية إن ثذرك نقس شحيحة وما نلتها عقوا ولكن شرطتها
--	--

-Muâviye! Şayet senin nefsin ihtiras kaplamışsa (bil ki), beni Mısır'a ne babam ne de anam vâris kıldı.

-Ben orayı tesadüfen değil, bazı yörelerde savaş devam ediyorken bir kısım ödünler vererek ancak elde edebildim⁵(Tavîl).

Emeviler döneminde idareciliğe genellikle hoşgörü, müsamaha ve eşitlik anlayışından uzak; sertlik ve şiddet yanlısı valilerin atanmış olması, şâirleri çileden çıkararak nedenlerin başında gelmekteydi. Bazı halifeler müstesna, pek çoğu bu yanlış uygulamaları sürdürmüşlerdir. Bu idarecilerden biri, acımasız uygulamalarıyla ünlü hatta zalim el-Haccâc'a bile taş çıkartan Yemen kökenli, Basra ve Kûfe valiliği yapan Hâlid b. 'Abdullah el-Kasrî'dir (ölm. 126/743). Adı geçen valinin zâlim uygulamaları, her hangi bir gruba mensup olmayan dönemin şâiri İsmâ'il b. 'Ammâr'i (ölm. 81/700) çileden çıkarmıştır. Hatta bu şâir, zaman zaman Emevi siyasetini öven ünlü el-Farazdak'ın (ölm. 110/728) bile, bu istibdadçı valinin şiddet ve baskıcı politikalarından yakındığını, bizzat kendi şiirinde dile getirmiştir. Konuyla ilgili şiirinden bazı beyitler şu şekildedir:

عجب القرز نوق من فزارة أن رأى فلقد رأى عجباً وأحدث بعده بكت الميابر من فزارة شجوها و ملوك خندق أضرعونا للعدا	عنها أمية في المشارق تترغ أمر تطير له القلوب وتقرغ قالان من قسر تضيح وتقرغ لله در ملوكنا ما تصنع
---	---

-Emevilerin ülkede korku saçtığını el-Farazdak'ın görmesi onu (bile) hayrete düşürmüştür.

-O, enteresan (olaylara) şahit olmuştur. Hatta onun ölümünden sonra, kalpleri titreten hadiseler cereyan etmiştir.

-Minberler, Fezâre'nin korkusundan ağlamaktadırlar. Hâlâ onun baskısı altında inim inim inlemektedirler.

-Handef kralları, bizi düşmana teslim ettiler; meliklerimiz ne kadar da iyi yaptılar!⁶ (Kâmil).

'Ubeydullâh b. Ziyâd (ölm. 67/686) Basra'da vali iken, Halife Yezîd b. Muâviye (ölm. 64/763) vefat etmişti. Basra halkına karşı sert davranışları sebebiyle bizzat amcasının oğlu 'Abbâd b. Ziyâd (ölm. 99/718), halifenin ölümünü fırsat bilerek onu aşağıdaki şiirinde tenkit etmiştir:

ألا يا عبيد الله قد مات من به	ملكك رقاب العالمين يزيد
انتبت للقوم الذين وترتهم	وذاك من الرأي الزئبق بعيد
وما لك غير الأزد جار فبهم	أجاروا أباك و البلاد تميد

-‘Ubeydullâh! Bilmelisin ki, sâyesinde insanları idare etme (zulmetme) yetkisini elde ettiğin Yezîd, ölmüştür.

-Kendilerini aldattığın insanların içinde kalabileceğini mi sanıyorsun?(Böyle bir düşünce) gerçekte asla bağdaşmaz.

-Sana Ezd kabilesinden başka yardımcı olacak kimse yoktur. Çünkü ülke çalkantı içindeyken babanı onlar himâye etmişti⁷(Tavîl).

Emeviler döneminde halkın huzur ve esenliğini bozan, barış ortamını zedeleyen sebeplerin başında ırkçılık, kabile taassubu ve yabancı unsurlara karşı güdülen ikinci sınıf vatandaş muamelesi gelmekteydi. Özellikle idarî mekânizma teşviğiyle sorunlar kamçılanmış, zamanla önü alınamayan mecralara sürüklenmişti. Bu gereksiz saplantılar ve çekişmeler karşısında toplumun gerçek değer yargılarını içten benimseyen ve onları savunan erdemli şahsiyetler oldukça fazlaydı. Bu gibi manasız ve ilkel düşüncelere karşı çıkan ve her ortamda onları reddedenlerin başında şâir *Nehâr b. Tevsi*’a(ölm. 50/670), gelmekteydi. O, ülkenin pek çok yerleşim biriminde baş gösteren, toplumu içten içe kemiren bu zararlı akımlar karşısında şiir inşâd edip yetkilileri uyarmaktan ve eleştirmekten geri durmamıştır. Aşağıdaki şiiri bu tarz konulara tipik bir örnek teşkil etmektedir:

أبي الإسلام لا أب لي سواة	إذا هتفوا ببكر أو تميم
دعي القوم ينصر مدعيه	فيلحقه بذئ النسب الصميم
وما كرم ولو شرفت جدود	ولكن التقى هو الكريم

-Şayet onlar, Bekr ve Temim kabilelerine (sığınyor ve onları) yücelterek tezahüratta bulunuyorlarsa, (bilinmelidir ki), benim babam İslâm’dır; ondan başka sığınağım da yoktur.

-Kavmin soysuzu, o kabilenin hamisinden yardım ister; o da onu ünlü ve soylu bir kabileye ilhak eder.

-Ataların soylu oluşuyla asillik iddia edilemez, takvâ sahibi kişi, soylu kişinin ta kendisidir⁸(Vâfir).

‘Abdumelik b. Mervân (ölm. 86/705) döneminin önemli olaylarından biri, onun, Hicaz bölgesinde halifeliğini ilan etmiş olan ‘Abdullah b. ez-Zubeyr’e

(ölm. 72/692) karşı vermiş olduğu amansız mücadeledir. *Halife Mervân*, toplumda önemli bir yere sahip olan şâir *Eymen b. Hureym*’e (ölm. 81/700), *ez-Zubeyr* ile savaşması karşılığında, Filistin topraklarının hâkimiyetini kendisine vermesi teklifinde bulunur. Bu yersiz talebe öfkelenen şâir *Eymen*, öfkelerini aşağıdaki dizelerinde dile getirir:⁹

و لمست بقاتل رجلا يصلي	علي سلطان آخر من قرين
لله سلطانة و علي وزري	معاذ الله من منقبه و طيش
أقول ممن لئما و أعيش حيا	قليس بنافعي ما عشت عيشي

-Kureyş’ten birinin hükümlerine için (aynı kabileden) namaz kılan birine savaş açamam.

-Omun saltanatı kendisine kalırken, günahını ben üslenmiş olurum ki böyle bir adilik ve alçaklıktan Allah’a sığınırım

-Haksız yere bir müslümanı öldürmem doğru mudur? Eğer bunu yaparsam yaşadığım sürece bana bir faydası olmayacaktır.¹⁰ (Vâfir).

Bu dönemdeki eleştirel şiir, sadece Emevi yönetimine karşı söylenmiş olmakla kalmamış, aynı devirde Hicâz bölgesinde halifeliğini sürdüren Zubeyrilere karşı da yöneltilmiştir. *Halife ‘Abdullah b. ez-Zubeyr*’in kardeşi *Mus’ab b. ez-Zubeyr*’in (ölm. 71/690), Basra valisi olan kendi kardeşi ‘Abdullah (75/695) adına ödediği yüklü mihr ve düğününde yaptığı aşırı masraf, toplumun tepkisini çekmişti. Şâir *Unâs b. Unâs* (ölm. 60/680), bu israf ve savurganlığı aşağıdaki dizelerinde acı bir ifadeyle dile getirmiştir:

أبلغ أمير المؤمنين رسالة	من ناصح لك لا يريد خداعا
بضع الفتاة بألف ألف كامل	و تبيت سادات الجنود جياعا
لو لأبي حفص أقول مقالتي	و أفص شأن حديثكم لارتاعا

-(Ey elçi sana) karşı asla hile düşünmeyen ve öğüt veren birinden, halifeye bir mesaj ilet.

-Bir genç kızın mihri binlerce (dirheme) ulaşırken, ordu komutanları aç sabahlıyor.

Şayet ben bu sözleri Ebûhafsa’a iletip durumunuzu anlatmış olsaydım elbette kaygılanırdı¹¹(Kâmil).

Emevi halifeleri içinde, mer-î kanunları halkına düzenli ve âdil bir şekilde

uygulamaya gayret gösteren, 'Omer b. 'Abdul'azîz (öml. 105/720)olmuştur. Ne var ki son derece iyi niyetli ve samimi duygulara sahip olan bu halifenin gönderdiği bildiri ve talimatlar, taşradaki idareciler tarafından gereğince yerine getirilmemiş; tersine bu sorumlular, eski alışkanlık ve uygulamalarını sürdürmüşlerdir. Bu bağlamda Halife 'Omer b. 'Abdul'azîz'e atfen söylenmiş şiirlerden biri de, şâir K'ab b. M'adân'ın (ölm. 81/700) şiiridir. Şâirin Horasan diyarındaki idarecilerin baskı, zulüm ve işkencelerini dile getiren şiirinden bazı beyitleri aşağıya alınmıştır:

عَمَّالٌ أَرْضِيكَ بِالْبِلَادِ ذِنَابٌ حَتَّى تَجَلَّدَ بِالسُّيُوفِ رِقَابٌ	إِنْ كُنْتَ تَحْقِظُ مَا بِيَدِكَ فَإِنَّمَا لَنْ يَسْتَجِيبُوا لِلَّذِي تَدْعُو لَهُ
--	--

-Sana yakın olan (idarecileri) denetleyebiliyorsun ama ülkedeki (diğer) idareciler birer kurttur.

-Onların boyunları kılıçla vurulmadıkça senin emir ve buyruklarına kesinlikle uymayacaklardır¹²(Kâmil).

Kısaca, çeşitli konulara dair sunmaya çalıştığımız eleştirel şiir, göstermektedir ki Emeviler devrinde gerek halife gerekse diğer yüksek düzeydeki bürokratların büyük bir kısmı, halka gereğince dürüst ve âdil davranmadıkları gibi, zaman zaman baskı, zulüm, işkence, kaba davranma ve benzeri gayrı ahlaki uygulamalarda bulunmuşlardır. Dönemin hakim gruplardan her hangi birine mensup olmayan şâirleri, topluma yönelik bu gibi problemleri ve haksızlıkları hiç çekinmeden kendi hür iradeleri doğrultusunda büyük bir özveriyle şiirlerinde dile getirmeyi başara bilmişlerdir.

Notlar

¹Şevki Dayf, *el-'Asru'l-İslâmî*, Kahire 1963, s. 207-210; İbn 'Abdirabbih Ahmed b. Muhammed, *el-'İkdu'l-Ferîd*, I-IX, Nşr.. Mufid Kamîha, Beyrut 1983, I, 49-50; Muhammed 'Osmân 'Alî, *Fî Edebi'l-İslâm*, Beyrut 1986, s. 409.

²İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Şihâbu'd-Dîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed el-'Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, I-IV, Mısır ts., II, 395; İbn 'Abdilber Ebû 'Omer Yûsuf b. 'Abdullâh b. Muhammed b. 'Abdilber b. 'Asım en-Nemerî, *el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb* I-IV (*el-İsâbe'nin hamîşinde*), Mısır, ts., II, 415; İbn 'Abdirabbih, *a.g.e.*, V, 36; Muhammed 'Osmân 'Alî, *a.g.e.*, s. 410.

³el-Bağdâdî, 'Abdulkâdir b. 'Omer, *Hizânetu'l-Edeb*, I-IV, Bulak (1299/1881), I,

343; İbn 'Abdirabbih, *a.g.e.*, I, 50; ed-Dahhân, Muhammed Sâmî, *el-Hecâ'*, Kahire ts., s. 60; Muhammed 'Osmân 'Alî, *a.g.e.*, s. 412.

⁴ed-Dînevrî, Ebû Hanîfe Ahmed Davûd, *el-Ahbâru't-Tivâl*, Nşr. 'Abdulmun'im 'Amr, Kahire 1960, s. 314; Muhammed 'Osmân 'Alî, *a.g.e.*, s. 412.

⁵ed-Dîneverî, *a.g.e.*, s. 222.

⁶Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, 'Alî b. el-Huseyn, *el-Eğâni*, I-XXV, Beyrut 1963, II, 375; Nâyif Ma'rûf, *a.g.e.*, s. 412.

⁷ed-Dîneverî, *a.g.e.*, s. 281.

⁸İbn Kuteybe, 'Abdullâh b. Muslim, *eş-Şi'ir ve's-Şu'arâ'*, I-II, Nşr. Ahmed Muhammed Şâkir Mısır 1969, I, 542; Şevkî Dayf, *a.g.e.*, Kahire 1963, s. 230-232.

⁹İbn Kuteybe, *a.g.e.*, I, 542; İbn 'Abdirabbih, *a.g.e.*, 5, 150.

¹⁰İbn Kuteybe, *a.g.e.*, I, 542; İbn 'Abdirabbih, *a.g.e.*, V, 150; Muhammed 'Osmân 'Alî, *a.g.e.*, s. 414.

¹¹İbn Kuteybe, *a.g.e.*, II, 737; Muhammed 'Osmân 'Alî, *a.g.e.*, s. 413.

¹²el-Câhiz, Ebû 'Osmân 'Amr b. Bahr, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I-IV, Nşr. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn, Kahire, ts., I, 358; Şevkî Dayf, *a.g.e.*, s. 210.